

Njemački evangelici u područjima Moslavine i Bilogore, I. dio: Etno-konfesionalna pozadina i naseljavanje

Vatroslav Župančić

Institut für Osteuropäische Geschichte und Landeskunde
vatrosлавzupancic@gmail.com

UDK: 274:314.15 (497.527.1+497.526)
Izvorni znanstveni članak
<https://doi.org/10.32862/k1.15.1.2>

Sažetak

Članak istražuje naseljavanje njemačkih evangelika na područja Moslavine i Bilogore nakon donošenja Protestantskog patenta i konfesionalne liberalizacije u drugoj polovici 19. stoljeća. Isprva se istražuje regionalno porijeklo doseljenika (kolonista), a zatim se prati razvoj njihovih crkvenih zajednica i župa. Nakon toga, opisuju se konkretna naselja s njemačkom evangeličkom apsolutnom ili relativnom većinom te povijesne okolnosti u kojima se odvijalo njihovo crkveno organiziranje. Na kraju, kroz izvore, literaturu i govornu historiju (intervjue) istražuju se procesi preseljenja i evakuacije njemačkih naseljenika i evangelika sa ovih prostora te sudbine njihovih pastora i povjerenika tijekom i nakon Drugoga svjetskog rata.

Zbog opsega istraživanja, članak je podijeljen na dva dijela. U prvome je dijelu naglasak na naseljavanju, konfesionalnoj pozadini naseljenika te osnivanju dviju prvih velikih župa u ovome kraju, a nakon toga opisuju se ostale župe i filijale, njihov razvoj te etape odlaska, kao i opis djelovanja njihovih posljednjih duhovnih radnika.

Ključne riječi: *Evangelici, Nijemci, Moslavina, Bilogora, dolina rijeke Ilove, protestanti, naseljavanje*

Uvod

Povijesni razvoj protestantizma na hrvatskom području uvelike je povezan s migracijama i useljivanjem u 19. stoljeću – posebno u drugoj polovici. Iz vremena reformacije su jedino na području istočne Slavonije i Baranje opstale male enklave protestantizma, i to ponajprije jer su bile izvan domašaja habsburške vlasti, kao i jurisdikcije Bana i Sabora. Radi se o reformiranim (kalvinskim) župama Korod, Retfala, Hrastin Laslovo s mađarskim stanovništvom (Njari 2018, 56–106) te jedinoj preostaloj hrvatskoj reformiranoj župi u mjestu Tordinci – koja je svoj kontinuitet nastavila kao filijala župe Korod.¹

U područjima Vojne Krajine u Srijemu nastale su koncem 18. i početkom 19. stoljeća još tri evangeličke – luteranske crkve: Stara Pazova (1770), nastala od doseljenih Slovaka iz Bačke, Nova Pazova (1790) nastala doseljavanjem evangeličkih Nijemaca iz područja Württemberg i Elsass (Hudjetz-Loeber 1984, 14–9). Dodatno je na 1819. pored Vinkovaca naseljena skupina obitelji njemačkih evangelika – pijetista stiglih ovamo iz Württemberg preko Bačke koji su osnovali svoje naselje Neudorf ili Vinkovačko Novo Selo (Wild 1980, 32). Sve ove župe bile su teška srca tolerirane od strane vlasti i dugo je vremena njihov crkveni razvoj bio osporavan i otežavan od rimokatoličkoga klera.²

Od godine 1859./60. donošenjem carskog „Protestantskog patenta“ nastupila je i liberalizacija na konfesionalnom polju u Hrvatskoj. To je bio znak protestantima iz drugih krajeva Habsburške Monarhije za naseljavanje u hrvatsko-slavonsko područje kojem je hitno nedostajala radno sposobna i kvalificirana snaga te investicije u zenitu industrijalizacije.

Radilo se prije svega o protestantima dviju velikih konfesija: augsburške konfesije ili luterana, čije su crkvene organizacije službeno pored imena „Evangelička crkva“ nosile i dodatak AV ili AB na njemačkom, te evangeličke crkve reformirane konfesije (kalvini) koji su pored naziva nosile dodatak (HV) ili HB na njemačkom – za helvetsku vjeroispovijest.³ Postojale su i i tzv. unirane crkvene općine koje su objedinjavale obje konfesije pod krovom župe, kao što je to bio slučaj sa zagrebačkom Evangeličkom Crkvom (Rajković s.a.). S vremenom su dolazile i

1 Više u: Milić, Jasmin. 2014. *Povijest reformirane crkve u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na reformiranu župu Tordinci 1823-1952.* te Sterlemann, Karl. 1988. *Studien zur Kirchengeschichte der Reformierten Christlichen Kirche in Jugoslawien, Kroatien und Südungarn (von der Ansiedlung bis 1944).*

2 Hrvatski Sabor zabranjivao je naseljavanje protestanata na područjima Dalmacije, Hrvatske i Slavonije svojom intervencijom u ugarsku zakonsku uredbu XXVI kroz paragraf br. 14., u kojem je stajalo „Na području Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, evangeliци ne smiju posjedovati zemlju ni nekretnine, niti ulaziti u službe. Iznimku čine samo evangeliци na području Donje Slavonije koje se ne smije ometati“ (Oberkersch 1989, 140).

3 Za razlike u vjeroispovijedanju, vidjeti u: Jamberk 2007, 33–4 i 197–98.

druge skupine protestanata, iz kruga tzv. slobodnih crkava: nazvane tako jer su bile neovisne o vladarima, u npr. njemačkim zemljama, i koje su preteče današnjih crkava reformacijske baštine u Hrvatskoj.

Važno je napomenuti kako su obje konfesije u Hrvatskoj, i AV i HV, prihvatile ugarsko prezbiterijalno-sinodalno crkveno uređenje zajednica prema kojem je: a) lokalna crkvena zajednica bila nositelj vlasti u Crkvi: time da je svaka župa sam birala svojeg župnika kojeg bi Crkva samo predlagala i potvrđivala, b) postojao je paritet u crkvenoj hijerarhiji između nositelja duhovne i svjetovne vlasti u Crkvi (klera i laika), prema kojem je na svaku osobu u duhovnoj službi dolazila osoba iz „svjetovnog“ područja koja bi bila nositelj pozicija. Župnici su prema tome imali vlast u pitanju duhovnih i pastoralnih pitanja, ali je o najvažnijim materijalnim stvarima odlučivala Skupština lokalne Crkve. Ta je činjenica davala lokalnim crkvama visok stupanj autonomije i samosvijesti (Herzog 1933, 11–3). Treba napomenuti kako je u formaciji crkvenih zajednica u nedostatku duhovnih službenika i u izgradnji škola značajna bila misija St. Chrischona iz Basela u Švicarkoj, koja je u ponekad izolirana naselja slala opremljene misionare, propovjednike i učitelje koji su se nazivali i Levitima.⁴ (Barwich 1985, 87–9).

Porast broja evangelika je u Hrvatskoj bio velik tako da je u četrdeset godina njihov broj udvostručen kao što stoji u prikazu (Dobrovšak 2014, 70–6):

Konfesija	1869	1880	1900	1910
AV (Luterani)	0,71%	0,80%	1, 24 %	1,3%
HV (Kalvini)	0,38%	0,44%	0,54%	0,7%

1. Podjele evangeličkih crkava u Hrvatskoj - Slavoniji

Sukladno tradicijama i etničkoj pripadnosti u Hrvatskoj je postojalo nekoliko vrsta evangeličkih crkava:

- Reformirane crkve HV mađarskoga govornog područja
- Reformirane crkve HV njemačkoga govornog područja
- Reformirana župa Tordinci hrvatskoga govornog područja
- Evangeličke luteranske AV crkve slovačkoga govornog područja
- Evangeličke crkve AV njemačkoga govornog područja
- Etnički miješane evangeličke Crkve (Njemačke, mađarske i slovačke)

4 Više u: Barwich, Leopold. 1998. „Die Missionsarbeit der Chrischona-Brüder in Kroatien (Slawonien/Syrmien) im 19. Jahrhundert“. In: *Geschichte, Gegenwart und Kultur der Donauschwaben*. Heft 8. Sindelfingen.

- Evangelička češko-bratska crkva
- Unirana crkvena općina AB i HV

Ovaj rad koncentrira se na najveću skupinu – onu njemačkih evangelika – prvenstveno luterana, ali bit će spomenuti i drugi pravci i konfesije, kao i crkve koje su poput pravoslavnih bile u neposrednoj blizini istraživanih župa. Sukladno tradiciji i povijesti naseljavanja, one se mogu podijeliti na sljedeći način:

1. Crkvene općine nastale prije Protestantskog patenta iz 1859. Nova Pazova s filijalom Novi Banovci te Neudorf ili Vinkovačko Novo Selo.
2. Duplokonfesionalna naselja naseljena pridošlicama iz područja Bačke nakon 1859.: Velimirovac, Šidski Banovci.
3. Crkvene općine u Moslavini i Bilogori nastale migracijama iz južne Ugarske (Sela Hessena): Hrastovac Pakrački Antunovac, Bršljanica, Mlinska...
4. Crkve u urbanom prostoru: Osijek i Zagreb (kao unirana općina)
5. Sestrinske filijale nastale kolonizacijom iz postojećih općina: Brezik, Ciganka, Sopjanska Ada i Darkovac
6. Crkve nastale kolonizacijom nakon okupacije BiH 1878.

Ovo će se istraživanje fokusirati na skupinu u trećoj točki: na crkvene općine i filijale u području Moslavine i Bilogore ili u tzv. dolini rijeke Ilove, koje su imale svoju osobitost pri naseljavanju, za razliku od drugih, te su se međusobno razlikovale prema podjeli crkvenih organizacija i na kraju njihova odlaska iz Hrvatske kroz dva procesa vezana uz Drugi svjetski rat: preseljenja (1942) i evakuacije 1944. godine.

Izvori i literatura za ovu konkretnu povijesnu temu i područje vrlo je rijetka. Matične knjige mnogih iseljenih nisu sačuvane i literatura je svedena na zavičajne knjige i obiteljske uspomene bez historiografske sistematizacije. Stoga, autor se morao koristiti, osim rijetkom arhivskom građom, i sekundarnom literaturom, kontaktiranjem i intervjuiranjem još živućih svjedoka i aktera posljednjih godina djelovanja crkvenih zajednica i općina. Zbog opsega, istraživanje će biti podijeljeno u dva dijela.

2. Pretpovijest naseljavanja: Primarne migracije iz Hessena u južnu Mađarsku 17. – 18. stoljeća

Pojmovi „Podunavski Švaba“ ili „Švapska Turska“ u literaturi se upotrebljavaju kao opis i natpojam svih Nijemaca naseljenih u Podunavlju. To ne znači da svi Nijemci koji su između 17. i 19. stoljeća pristigli na područje srednjeg Podunavlja vuku porijeklo iz njemačke pokrajine Švapske, koja zauzima velik dio Württem-

berga i jugozapadne Bavorske. Ovdje su se nalazile važne ključne točke te administrativna središta za raseljenike i emigrante koji su se zatim slali nizvodno, u donji tok Dunava.⁵ Povjesničari poput Franza Wilhelma i Josefa Kallbrunnera (1936, 418–22) objavili su statistike o iseljavanju Nijemaca u srednje i donje Podunavlje u kojima je vidljivo da je iz Württemberga i Švapske između 1758. i 1785. godine sveukupno samo 6% iseljenika odselilo i Württemberga i Švapske.⁶ Na osnovu ovoga vidljivo je kako iza uobičajenoga sveukupnog naziva „Donauschwaben“ ili „Podunavski Švabo“, za Nijemce u Hrvatskoj, Vojvodini i BiH treba uzeti u obzir različito regionalno porijeklo koje se u suvremenoj historiografiji treba posebno istražiti i naglasiti. Teza o svojevrsnom poslijeratnom povratku „Donauschwaben“ u zemlju svojih predaka uvelike je umanjena ovom činjenicom, što će biti istaknuto na sljedećim primjerima i istraživanjem.

Prema spomenutoj statistici, emigranti koji su dolazili i iz drugih njemačkih pokrajina, poput današnjeg Hessena, činili su oko 4,4% iseljenika (Nassau 2,8% i Hessen 1,6%), a osim toga, govorili su drugačijim dijalektom, imali su drugačije običaje i obrede te su imali različitu konfesionalnost u odnosu na druge iseljenike. Grofovija Hessen (Landgrafschaft Hessen) je nakon reformacije 1567. godine postala protestantska, ali je konfesionalno bila podijeljena zemlja: Hessen-Darmstadt je postao luteranski, a Hessen-Kassel reformiran.

Kroz Tridesetogodišnji rat (1618. – 1648.) ovi su teritoriji bili opustošeni, a stanovništvo je zbog siromaštva, ratnih šteta, ali i zbog povećanja poreza i dugova, tražilo rješenje u emigriranju (Schmidt 1939, 12). Istovremeno su tijekom oslobađanja južnih ugarskih krajeva, Habsburgovci došli u posjed velikog predjela zemlje koja je bila vrlo slabo naseljena. Habsburški kralj Karlo III., koji je kao Karlo VI. bio i car Svetog Rimskog Carstva, vrlo je brzo nastojao naseliti novostečene krajeve. U svojim nastojanjima što bržeg naseljavanja, te zbog aktualne opasnosti ponovnog upada osmanskih vojski u ove krajeve, car i kralj nije potpuno slijedio strogu habsburško-katoličku politiku, usvojenu poslije razdoblja reformacije, te je zbog prioriteta obrane i naseljavanja novoosvojenih krajeva, odlučio voditi politikom pragmatizma: kojom bi granično područje naselio lojalnim stanovništvom, bez obzira na konfesiju.

Vođen ovakvom političkom procjenom, car Karlo VI. u nekoliko se pisama obratio njemačkim kneževima, uključujući velikog vojvodu Hessena, Ernsta Ludwiga. Putem intenzivne razmjene pisama car je vojvodu zamolio za podanike

5 Gradovi kao, na primjer, Ulm ili Regensburg bili su službene polazišne točke migracija.

6 Statistička tabela pokazuje porijeklo njemačkih kolonista u razdoblju od 1758. do 1785. godine iz njemačkih zemalja: Lorena (danas Francuska Lorraine, njemački Lothringen) 18,5%, Falačka 13,7%, Trier 8,0%, Luksemburg 5,8%, Elzas (danas francuska pokrajina Elsass) 4,9%, Mainz 4,6%, Württemberg 3,0%, Švapska 2,9%, Nassau 2,8%, Vestfalija 2,3%, Austrija 2,2%, prednja Austrija 1,8%, Hessen 1,6%, Zweibruecken 1,5%, vojno osoblje 1,6%, Njemačko Carstvo 5,9%.

koji bi bili spremni za naseljavanje na područjima Banata i Tokaja. Vojvoda Ernst Ludwig od Hessen-Darmstadta je po dogovoru s carskim dvorom 14. listopada 1722. izdao emigrantsku uredbu kojom je prvim 100 obiteljima omogućena emigracija u smjeru južne Ugarske (Schmidt 1939, 20–5). U pokrajinskim gradovima Würzburg i Darmstadt su za ovu svrhu osnovani prihvatni centri iz kojih je trebala krenuti emigracija u smjeru jugoistoka Monarhije.

Stanovništvo ove „karolinške emigracije“ dolazilo je uglavnom iz područja okolice gradova Darmstadta, Seligenstadta i Hanaua, ponajviše seljaci; te su kao i emigranti iz drugih dijelova njemačkih zemalja krenuli Dunavom u pravcu njegova donjeg toka – sve do Banata. Velik dio iseljenika evangeličke konfesije iz Hessena je tako završio u južnomađarskim regijama: Tolni i Somogyju. Cijelo je ovo područje s vremenom zbog njemačkih naseljenika nazvano i „Švapskom Turskom“ (Weidlein 1967, 120–26) usprkos činjenici što je veliki dio novih naseljenika porijeklom upravo iz Hessena. Ovi su naseljenici uspjeli zadržati svoj specifični rajnsko-franački dijalekt (Lendl 1941, 34) i sačuvati običaje i nošnje (Bentz 1984, 51–9). Njihovo je evangeličko-luteransko vjerovanje bilo obilježeno jakim pijetističkim osobinama,⁷ koje je pod apsolutističkom vladavinom vojvode Ernsta Ludwiga u Hessenu postalo nepoželjnim elementom – tako da se može utvrditi kako su, osim siromaštva, mnogi emigranti bili motivirani i vjerskim razlozima iseljavanja iz Hessena (Ackva i Van den Berg 1995, 203).

Ipak, kada su stigli na područja južne Ugarske, vjerska prava evangelika nisu bila riješena, naprotiv naišli su na niz ograničenja kroz kraljevsku naredbu: „Resolutio Carolina“ iz 1731. godine. Međutim, evangelički naseljenici iz Hessena našli su zaštitu kod lokalne plemićke obitelji Mercy, koji su im pomogli savladati prepreke koje su prijetile i tijekom vladavine nove vladarice Marije Terezije. Evangelici su na svojim zemljištima u tzv. Komitatu (oblasti) Tolna tako mogli izgraditi naselja, molitvene domove te organizirati crkvene strukture i škole. Tako je i prije početka vjerske tolerancije, koju je 1781. u Carstvu proglasio Josip II., ovdje već bilo funkcionalnih njemačkih evangeličkih naselja poput mjesta: Majos, Schar-St.-Lorenz, Kölesd, Abtsdorf, Kalaznó, Hutsching, Varsád, Gyöng ili Bikal (Heppenheimer 1990, 69–70).

Krajem 18. stoljeća u ova su mjesta dodatno pristizali brojni ilegalni doseljenici iz Hessena, većinom pod vodstvom neoženjenih raseljenika koji su htjeli izbjeći novačenja u vojske za Napoleonske ratove (Bentz 1984, 61). Vjerska je situacija u mađarskom dijelu Karpata u to vrijeme bila vrlo heterogena: 60% stanovništva činili su rimokatolici, 15% reformirani evangelici (kalvini), 13% pravoslavci, 2% židovi i 9% luteranci (evangelici augsburške ispovijedi) (Fabiny 1997, 24). Evangelici-luterani svoju su crkvenu strukturu formirali jednim dijelom od Slovaka sa

7 Pijetizam je obnoviteljski pokret u protestantizmu 17. i 18. stoljeća s naglaskom na osobnoj pobožnosti kršćana. Vidi: Jambrek 2007, 287–88.

sjevera zemlje, malim dijelom od Mađara te najvećim dijelom od njemačkih naseljenika u predjelima Tolna i Somogy (Czenthe 2013). Njemačke župe s juga su, prema administrativnom pravilniku, dodijeljene Planinskom (Montan) distriktu (okragu) Mađarske evangeličke crkve A. B., kojoj je kasnije pripadao velik dio evangeličkih zajednica u Hrvatskoj i Slavoniji (Wild 1980, 58–9).

Među mađarskim plemstvom, kao nositeljima političke vlasti, bilo je velikog udijela protestanata – uglavnom reformiranih, ali bilo je i onih luteranskih koji su materijalno podržavali i poticali rad evangeličkih njemačkih župa, kao što je to bila vojvotkinja Maria Dorothea, porijeklom iz Württemberga, te nakon udaje za palatina Josepha od Habsburga od 1819. godine, živjela u Budi (Kühbauch 1978, 6–9). Izbijanjem mađarske revolucije 1848./49. godine mnogi evangeličko-luteranski župnici podržavali su, zauzvrat, zajedno s građanskom inteligencijom, ugarsko plemstvo u njihovim liberalno-nacionalnim nastojanjima. Tako je luteranski biskup zapadne Mađarske, Máté Hubner, u svojoj adventskoj okružnici iz 1848. godine, napisao: „Naš veliki Gospodar nam je dao obavezu da se za svetu stvar istine treba boriti protiv sramotnog neprijateljstva laži... Pogledajte oružana borba bjesni i prijeti nad glavama dvanaest milijuna ljudi, hoće li i dalje biti smatrani za stoku ili će postati slobodni ljudi?“ (Fabiny 1997, 26).⁸

Nakon propasti revolucije u vremenu habsburškog apsolutizma, evangelički su svećenici odvojeni od svakoga političkog utjecaja. Nakon nekoliko godina, vlasti su popustile svoj nadzor u zemljama pod mađarskom krunom, uključujući konfesionalna pitanja, te su 1859./60. donijele i Protestantski patent kojim mađarski evangelici ipak nisu bili oduševljeni jer je, po njihovu mišljenju, zalazio i u crkvenu autonomiju (Pindor 1902, 78; Fabiny 1997, 26). Ugarska je i prije Austro-Ugarske nagodbe iz 1867. bila otvorena za protestantizam, ali je potpunu samoupravu u pogledu vjerskih pitanja u Upravi dobila nakon Nagodbe. Za njemačke evangelike to je postalo izazovno: prije svega jer je njihova upotreba jezika u liturgiji i crkvenoj upravi stavljena pod upit uslijed porasta mađarsko-nacionalnih tendencija (mađarizacije). Uz to je u njihovim naseljima na jugu Mađarske došlo i do ekonomskih problema vezanih uz prenapučenost i pomanjkanje obradivog zemljišta.

Već krajem 18. stoljeća počela su nova raseljavanja iz ovih naselja poznatima još i kao „sela Hessena“. Prvi je pravac bio u smjeru susjednih pokrajina Banata i Bačke, u gradove kao Temišvar, ili u postojeća naselja s evangeličkom većinom poput Novog Sivca i Novog Vrbasa. Nakon toga uslijedili su u drugoj polovi-

8 „Unser großer Meister hat es uns als Verpflichtung auferlegt (...) dass wir die heilige Sache der Wahrheit gegen die spottende Feindschaft der Lüge beschützen (...). Seht der bewaffnete Kampf tobt über zwölf Millionen Menschen, ob sie auch weiter als Viehe betrachtet werden oder dass sie freie Menschen werden?“ Haubner je zbog takve podrške bio privremeno suspendiran od službe.

ci 19. stoljeća masivniji valovi iseljavanja prvenstveno u: prekomorske zemlje (SAD, Kanadu i Južnu Ameriku), zatim u njemačke gradove carstva – koji su u okviru industrijalizacije tražili radnu snagu te u smjeru juga, prema bivšim graničnim pokrajinama Hrvatske, u kojima je nakon Patenta zavladao sloboda vjeroispovijedi. Na koncu su krajem stoljeća (nakon 1878.) pojedine obitelji otišle u novostečenu habsburšku pokrajinu Bosnu i Hercegovinu. Na potonjim dvama područjima još se uvijek moglo povoljno kupiti zemljište, a zemljoradnici-seljaci njemačkog porijekla iz južne Mađarske dobivali su i poziv te dodatne poticaje i podršku regionalnih zemljoposjednika za dolazak na njihova zemljišta (Oberkersch 1989, 22–39). Na taj se način useljavanje Nijemaca obiju konfesija u razdoblju između 1860. i 1900. godine u Hrvatskoj i Slavoniji utrostručilo.⁹

3. Moslavina i Bilogora – povijesno podijeljeno granično područje

Otrprike stotinjak kilometara jugoistočno od glavnoga grada Hrvatske, Zagreba, u blizini rijeka Save i Lonje i istočno od rijeke Ilove, između planina Bilogore i Papuka, u 19. stoljeću nalazila se velika zapuštena i šumom prekrivena zemljopisna cjelina. Ova dolina, poznata kao dolina Ilove, bila je i za vrijeme turskih ratova slabo naseljena. Iako se u geografskom smislu može govoriti o jednom jedinstvenom prostoru, ovo je područje između 16. i 19. stoljeća povijesno pripadalo različitim upravama i vlastima. Prema Križevcima, od Gradiške prema Bjelovaru, postojao je pod nadležnostima Vojno-krajinske uprave, koji je do rijeke Save, u blizini osmanlijske Bosne i Hercegovine na jugu, dijelio civilnu Hrvatsku od civilne Slavonije te se završavao 20 kilometara istočno od mjesta Gaj. Oblast u okolini grada Garešnice pripadala je pukovniji Križevci, a time je područje bilo integrirano u Slavonsku vojnu Krajinu sa sjedištem u Bjelovaru. Na drugoj je strani grad Kutina na jugozapadu područja pado pod vlast hrvatskog Bana (Božičević 2010, 16–7). Takvom su podjelom mnoga naselja i sela doline Ilove pripadala različitim pravnim i administrativnim vlastima, što se osobito pokazivalo u njihovim tradicijama i ekonomskoj snazi. Nakon mađarsko-hrvatske naknade iz 1868. godine, a osobito nakon ukidanja vojne granice, ovo je područje upravno-organizacijski podijeljeno na tri županije unutar hrvatsko-slavonskog kraljevstva: Zagrebačka, Bjelovarsko-križevačka i Požeška županija (Vrbošić 1992 59–62).¹⁰

U razdoblju nakon donošenja Protestantskog patenta nastaje još jedna administrativno-geografska podjela, vidljiva u neuobičajenoj župnoj podjeli evange-

9 Sa 20 000 na 67 000. Više u: Grumbach 1975, 14.

10 Administrativna podijeljenost ovog područja vidljiva je i danas jer je ovo geografski cjelovito područje doline Ilove podijeljeno između tri županije današnje Republike Hrvatske, koje presijecaju i nekoć Nijemcima naseljena naselja: Bjelovarsko-bilogorska županija, Sisačko-moslavačka te Požeško-slavonska županija. Vidi: Karte Hrvatske: <https://karta-hrvatske.com.hr/karta-zupanija>.

ličkih crkava koje se ovdje istražuju. Ovom su podjelom inače relativno blisko smještena naselja podijeljena na četiri potpuno različite samostalne i udaljene župe: najveće je čisto evangeličko naselje Hrastovac tako zajedno s filijalom Mlinska postalo jedna župa; Pakrački Antunovac s pripadajućim filijalama Kutina, Kapetanovo Polje te Stržićevac je bio druga; Mali Bastaji je prvobitno pripadao Hrastovcu, ali se sa svojom filijalom Veliki Miletinac također s vremenom osamostalio; a relativno dalekoj župi Zagreb (80 km) pripale su filijale u Bršljanici i Selištu (Wild 1980, 104–07).¹¹

Zemljoposjedi su najvećim dijelom na ovom području pripadali plemenskoj obitelji Janković, čiji je grof Julije Janković 1861. prodao 49 000 jutara svog imanja oko Lipika i Prekopakre trgovcima De Neureuxu, Henryju iz Marseillea i Ciotti iz Trsta za oko 925 000 forinti (Oberkersch 1989, 21; Njegovan-Stárek 2008, 15). Ovo su rasparcelirano zemljište i šume trgovci javno oglašavali i prodali zainteresiranim doseljenicima (Heppenheimer 1990, 90; Pindor 1902, 86). Prije novih doseljavanja u drugoj polovici 19. stoljeća, ovdje su, osim rimokatoličkih Hrvata početkom 18. stoljeća, pod vojnu upravu naseljeni i pravoslavni Srbi, izbjegli iz Srbije pod osmanskom upravom. Kao seljaci koji su davali i vojnu popunu, stekli su određene privilegije i crkvenu autonomiju koju im je osigurao Bečki dvor. Osobitost stanovništva ovog područja prije dolaska novih naseljenika u 19. stoljeću bila je u tome što se u ovdašnjim naseljima živjelo u specifičnim seljačkim i obiteljskim zajednicama, takozvanim zadrugama. Zadruge su bile patrijarhalni oblik zajednice velikih obitelji koje su bile pod upravom jednoga izabranog starijine. Svaka je zadruga formirala zasebnu ekonomsku jedinicu koja se mogla brinuti i osigurati svakog člana zajednice. Odrasli bi muškarci nekoliko puta godišnje kroz držanje straže ili odlazak na ratište odslužili vojni rok. U slučaju smrti pojedinca, njegova bi obitelj kroz zadrugu bila materijalno osigurana, sa svim pravima i obavezama. U jednome je mjestu postojalo i više takvih zadruga-komuna, koje su sa svojim običajima opstale i do vremena poslije Prvoga svjetskog rata (Bentz 1984, 28).

4. Kolonizacija 19. stoljeća

Prvi kolonisti koji su stigli oko godine 1825./26. bili su Česi Katolici. Nastanili su mjesto Ivanovo Selo ili Janova Ves i potom mjesto Veliki Zdenci. Slovaci su ih slijedili te su ponovo stizale nove grupe Čeha koji su naselili grad Daruvar i njegovu okolinu (Matušek 1996, 15–20). Nakon njih dolaze Mađari iz južne Mađarske i Talijani iz latinske regije Furlanije, koja je tada bila pod habsburškom vlasti, i koji su naselili područja oko gradova Lipik i Pakrac. Istovremeno, pristižu i Ukra-

11 Mjesto Selište je nekoliko puta mijenjalo svoje ime: zvalo se Srpsko Selište, zbog srpske većine, da bi za vrijeme NDH dobilo naziv Moslavačko Selište, a danas je samo Selište kod Kutine.

jinci iz Galicije koji su se naselili u okolici Lipovljana i koji su vjerski pripadali Grko-katoličkoj Crkvi. Naseljavanje Židova Aškenaza – većinom iz Njemačke te dijelova Austro-Ugarske, počelo je u drugoj polovici 19. stoljeća, u vrijeme liberalizacije vjerskog zakona, nakon što su već pristigli evangelici.

Naseljavanje i prisustvo Nijemaca na ovom području postojalo je i prije vremena nastanka Vojne granice: kada su brojni njemački časnici s dijelovima vojne administracije i osoblja stigli u gradove Bjelovar i Daruvar. Za njima u gradove zatim dolaze i njemački obrtnici koji formiraju građanski sloj tadašnje administrativno podijeljene Hrvatske (Bentz 1984, 44). Najveća su skupina bili njemački seljaci koji su, u okviru sekundarnog naseljavanja, pristigli iz već postojećih naselja južne Mađarske. Na koncu su slijedili Nijemci iz Češke i Gradišća, koji su došli samoinicijativno i bez „poticaja vlasti“ (Lendl 1941, 19). Faza naseljavanja Nijemaca iz južne Mađarske, neposredno prije ukidanja vojnih granica odvijala se u nekoliko valova između 1865. –1914. (Lendl 1941, 20). Upravo je ova faza okupljala Nijemce dviju kršćanskih konfesija: katoličke i evangeličke, od kojih je ova posljednja, dio ovog istraživanja.

5. Prvi Nijemci evangelici u dolini Ilove

Povijest naseljavanja evangelika u dolini Ilove i etabliranje njihovih crkava i vjerskog života u Bilogori i Moslavini historiografski je detaljno obrađena. Osječki župnik Pindor to navodi prvi put u svome djelu iz 1902. godine, koje potom u nekoliko referenca preuzimaju sljedeći crkveni povjesničari i kroničari njemačkog protestantizma u Hrvatskoj i Jugoslaviji: Georg Wild, Karl Sterlemann te finsko-hrvatski župnik Mati Korpiaho. Tri čista njemačka i evangelička naselja (Mali Bastaji, Mlinska i Hrastovac) posjeduju svoje zavičajne knjige na njemačkom, a također postoji i nekoliko primjera tzv. sive literature, obiteljskim knjigama i uspomnama objavljenim u vlastitoj nakladi.¹² Osim toga, postoji i jedna dobro opremljena internet stranica na engleskom jeziku, koja se vodi iz Kanade, i koja, osim povijesti Hrastovca, donosi i izvješća o susjednim evangeličkim mjestima i filijalama poput: Velike Mlinske, Malih Bastaja, Kapetanovog Polja i Bršljanice, koje su sve pripadale različitim matičnim župama (Zagreb, Hrastovac, Antunovac).¹³

12 Do sada prikupljene obiteljske knjige u vlastitoj nakladi: Bialleck, Anna. *Entwicklung der Schule und Kirche in Eichendorf (Hrastovac) und weiteren Gemeinden in Slawonien*. (Bez mjesta i godine izdavanja); Faust, Johann: *Die Heimat vergißt man nicht. Ein Hrastovacer erinnert sich* (Bez mjesta i godine); Kehl, Konrad. 1964. *Lebenserinnerungen des Konrad Kehl* (Bez mjesta izdavanja); Englert Erwin, Weber Jakob, Jung Philipp. 2014. *Hrastovac, Eichendorf-Eine deutsche Siedlung in Slavonien. Erinnerungen an die Jahre 1865-1946*. München.

13 Vidi: <https://hrastovac.net/neighbouring-villages/>.

Općenita povijest na mikrorazini bilježi se i u lokalnom znanstvenom časopisu, *Zbornik Povijesnog društva Pakrac-Lipik*, od kojega je jedno izdanje posvećeno vjerskim zajednicama u okrugu Lipik – Pakrac – Daruvar i protestantskim crkvama ovog područja (Benković 2012./2013.). Osim toga, o doseljavanju Nijemaca evangelika dodatno se govori, ali samo površno, i u monografijama o Česima u Hrvatskoj te u zavičajnim knjigama mjesta Dežanovac i sela oko Dežanovca.¹⁴ Svakako, važni su arhivski izvori i matične knjige crkava: u prvom redu župe Hrastovac s filijalama, smještene u Matičnom uredu Garešnica.

Osim Nijemaca evangelika, u ovom su području bili i Slovaci luterani, reformirani Mađari te Česi, koji se kao reformirani priključuju etnički miješanoj Crkvi u Daruvaru, a zatim se u etnički miješanome mjestu Uljanik u susjedstvu Hrastovca od 1892. godine osniva evangelička župa, gdje češki evangelici uspostavljaju veze sa starohusitskim pokretom – Českobratrská církev evangelická (Matušek 1996, 137–39).

Do sada najkompletnije izdanje o naseljavanju i životu Nijemaca evangelika na ovom području je detaljna monografija iz 1941. godine: „Das Deutschtum in der Ilowasenke“ od Egona Lendla, kao dio niza publikacija o Nijemcima u Hrvatskoj iz kasnih 30-ih i ranih 40-ih godina 20. stoljeća. Nijemci, koji su dolazili iz evangeličkih naselja mađarske regije Švapske Turske (Somogy, komitat Tolna i Baranja), većinom su porijeklom bili iz siromašnijih obitelji i naseljavanjem u dolini Ilove nastojali su osigurati novu i bolju egzistenciju za sebe i obitelji. Početak nakon dolaska nije bio lak jer se gusta šuma morala raskrčiti za gradnju naselja te obradu polja (Oberkersch 1989, 18–20). Za evangelike je dodatno bilo teško jer nije postojala tradicija crkvene organizacije i mreže koja bi podržala njihovu vjeroispovijest, ali i time povezan kulturološki i socijalni život, u odnosu na npr. doseljenike i njihovu „braću po konfesiji“, koji su u Bačkoj nailazili na vrlo funkcionalnu crkvenu organizaciju i strukturu (Fata 2017, 142–58).

U prvim godinama naseljavanja poslije Protestantskog patenta Hrvatska, Slavonija i njena Vojna granica se od strane centrale mađarske Evangeličke Crkve nisu smatrale važnim područjem za misijski rad pa se vrlo malo investiralo u osoblje i infrastrukturu. Pindor ističe da je 1865. godine kroz misionarskog svećenika Lorenza Schreinerera došlo do prvog dodira s Crkvom, koji je zatim centralu u Budimpešti obavijestio o novonaseljenim evangelicima u dolini Ilove. 1866. godine je senior seniorata Somogy, Johann Andorka, otputovao u Antunovac i započeo sa skromnom izgradnjom crkvene općine. Nekoliko je puta godišnje posjećivao ovu etnički miješanu evangeličku zajednicu u blizini Pakraca. Tek 1870.

14 Blaha, Karlo. 2009. *Dežanovac, doprinos poznavanju prošlosti naselja*. Daruvar: Logos; Dežanovac: Općina Dežanovac – KUD Hrvatska gruda Dežanovac; Blaha, Karlo. 2009. *Naselja oko Dežanovca*. Daruvar: Logos; Njegovan-Stárek, Siniša. 2008. *Česi u Pakracu Prekopakri i Lipiku*. Pakrac: Povijesno društvo Pakrac – Lipik; Daruvar: Logos.

godine je, izgradnjom škole i dolaskom prvog župnika Michaela Kohuta, započeo funkcionalan život župe (Pindor 1902, 88). Mjesni biograf Hrastovca, Philipp Jung, u svojoj zavičajnoj knjizi sumira odnos centrale u Budimpešti prema evanđelicima u dolini rijeke Ilove: „Hrvatska-Slavonija je od strane mađarske Evanđeličke Crkve bila smatrana sporednim teritorijem, ali dovoljno dobrim kako bi ovamo slala nepoćutne župnike. Tko se kao župnik pokazao nemogućim – bio je poslan za Slavoniju“ (Englert, Weber, Jakob i Jung 2014, 55).¹⁵ To je značilo da su doseljenici trebali za duhovna pitanja pokazati inicijativu i pomoć tražiti na drugim mjestima. U prvim je godinama mala potpora stizala od strane upravitelja imovine Pakraca, Ludwiga Steina, koji je bio i sam protestant u službi veleposjednika grofa Jankovića (Oberkersch 1989, 21; Lendl 1941, 24).

Tek nakon nekoliko godina u regiji je započeo misionarski rad Bazelske misije St. Chrischona koja je okupljala protestante obiju konfesija („Unsere Geschichte“). Zahvaljujući njima, o radu u evanđeličkim crkava i škola te naseljima ovog područja postoji više dokumentiranih podataka. Za prihvata i daljnje slanje misionara prema dolini Ilove glavna je misijska postaja bila u glavnom gradu Zagrebu, koja je i sama bila u dugoj fazi formacije i konsolidacije (1855.-1877.) (Pindor 1902, 79–81). Također, doseljenicima je trebalo isprva nekoliko godina kako bi kultivirali svoje naseobine za normalno funkcioniranje i vjerski život (Lendl 1941, 24).¹⁶

Kada su do 1866./67. naselja donekle formirana, započeo je skromni crkveni rad uz potporu Bazelske misije i kasnije seniorata Somogy te financijsku pomoć njemačkog udruženja Gustava-Adolfa iz Leipziga (Pindor 1902, 87–9).¹⁷ Od tog vremena se naseljavanje Nijemaca, i s time velikog dijela evanđelika u dolini Ilove, razvio u nekoliko etapa:

1. etapa od 1865. – 1867., nastaju naselja Hrastovac, Pakrački Antunovac te većinski rimokatolička naselja kao Blagorodovac, Sokolovac i Dobrovac
2. etapa 1878. godine, manje grupe Nijemaca dolaze u postojeća njemačka naselja
3. etapa od 1882. – 1886. godine, nastaju ili se naseljavaju manja naselja: Velika Mlinska, Kapetanovo Polje, Strižićevac (Franjevac), Veliki i Mali Banovac, Khuenovo Selo (Ploštine) itd.

15 „Kroatien-Slawonien war damals von der ungarischen Kirche als lästiges Nebenland angesehen und deshalb gut genug war, unerwünschte Pfarrer abzuschieben oder kaltzustellen [...] Wer sich als Pfarrer unmöglich gemacht hatte, wurde nach Slavonien abgeschoben.“

16 Također, intervju s pastorom *Evanđeoske pentekostne Crkve* Garešnica Brankom Banićem, porijeklom iz Hrastovca: „Kada su Nijemci stigli na ovo područje, tjednima je gorila vatra, koja je zapaljena drvećem koje su krčili i koristili za izgradnju naselja i ulica“ (Hrastovac, 22. 5. 2020.).

17 Radi se o udruženju koje postoji i danas i koje podupire rad evanđeličkih crkava u dijaspori.

4. etapa koja počinje krajem osamdesetih godina 19. stoljeća do 1905. godine, Nijemci, uglavnom iz južne Mađarske, dodatno naseljavaju već postojeća naselja (Benković 2012./2013, 33).

Njemačkim doseljenicima, koji su većinom dolazili iz južne Mađarske, s vremenom se pridružuju i Nijemci iz Češke (Böhmen/Češka šuma). Ugovori o naseljavanju s različitim regionalnim zemljoposjednicima zapadne Slavonije tek su nakon naseljavanja dobili svoj formalni oblik (Oberkersch 1989, 21). Na koncu je u ovoj regiji prema popisu iz 1931. godine bilo doseljeno sveukupno oko 7006 Nijemaca, od čega je otprilike 3100 osoba bilo evangeličke konfesije, koju je činilo približno 41% Nijemaca (Lendl 1941, 30–1; Bentz 1984, 46–7). Već je spomenuto da su od svih naselja jedino Hrastovac, Mali Bastaji te u velikom dijelu i Velika Mlinska bila gotovo potpuno homogena njemačka i evangelička naselja. Sva su ostala naselja bila etnički ili konfesionalno miješana, a velik broj Nijemaca evangelika imao je još naselja Pakrački Antunovac, Velika i Mala Bršljanica, Kapetanovo Polje te Pašijan.

6. Najznačajnije župe i filijale njemačkih evangelika u Moslavini i Bilogori

6.1. Pakrački Antunovac

Pakrački Antunovac je bilo je etnički i konfesionalno miješano selo, naseljeno katoličkim Hrvatima i Nijemcima te kasnije i evangeličkim Mađarima, Slovaciima i njemačkim Luteranima, koji su se poslije prvog vala kolonizacije podijelili: većina je otišla u Hrastovac, koje je postao potpuno njemačko-luteransko naselje, a drugi je dio ostao u Antunovcu ili je otišao u susjedna sela Sokolovac i Blagorodovac (Pindor 1902, 86–90). Prvi kontakt s organiziranom Crkvom nastao je, kao što je već navedeno, djelovanjem misionara i svećenika Lorenza Schreinerera i tijekom godišnjih posjeta seniora Johanna Andorke iz Somogyja (Pindor 1902, 86–8).¹⁸ Krštenja su do dolaska prvog svećenika Kohuta, u Antunovcu obavljana od strane pravoslavnog svećenika iz susjednog Uljanika. Prva je crkvena zgrada izgrađena 1887. godine. Premda je po datumu nastanka najstarija, ona se u crkveno-povijesnoj literaturi ili podunavsko-švapskim knjigama gotovo i ne spominje kao župa Hrastovac koja se uspjela etablirati kao uporište njemačkog luteranstva u okolici (Wild 1980, 106). Arhiva župe Antunovac je uništena, osim matičnih knjiga u matičnom uredu u Lipiku i Požegi (Benković 2012/2013, 33). Pakrački Antunovac je do početka stoljeća (1890.) imao oko 543 evangeličkih vjernika, tj. jednu trećinu sveukupnog stanovništva, a uz crkvu je posjedovao konfesionalnu školu koja je, za razliku od Hrastovca, postala državna škola s hrvatskim kao

18 Vidi: <https://hrastovac.net/village-information/hrastovac-lutheran-church/>.

nastavnim jezikom (Benković 2012/2013, 34). Osobitost ove župe bila je da su ovdje bogoslužja održavana na tri jezika: mađarskom, njemačkom i slovačkom, a za razliku od drugih evangeličkih župa, župnici su bili gotovo isključivo Mađari, i to u periodu od 75 godina nakon nastanka do 1945.:

1. Michael Kohut 1870. – napustio je Župu iste godine. Nepopunjeno od 1870. do 1878., djelomično zbrinuto kroz putničkog svećenika Josefa Tanacsa.
2. 1878. – 1881. Georg Tomasovski, učitelj i levit (Nezaređeni službenik)
3. 1881. – 1883. Stefan Bottyany
4. Sándor (Alexander) Szérenyi između 1884. i 1888. (izgradnja crkve) i poslije od 1896. do 1924.
5. Gjula (Julius) Wengh, 1888. – 1895., služio je između dva Szerenyjeva mandata
6. 1924. – 1945. Andreas (Andrasz) von Tarczay.

Škola je ubrzo došla pod upravu svjetovnih vlasti, što znači da nije postojala potreba za suradnjom s misijskim organizacijama te njemačkim učiteljima (levitima), kao kod drugih njemački dominiranih župa i filijala u dolini Ilove. Župa u Antunovcu je zbrinjavala vjernike u širokom području od Banove Jaruge, Blagorodovca, Sirača, Striževaca pa čak do Slavenskog Broda (Pindor 1902, 88). Promjenom konfesionalnog zakona u Hrvatskoj i Slavoniji, Antunovac se nije pridružio novoosnovanom Hrvatskom senioratu, nego je pridružen župama u Hrastovcu i Zagrebu pod senioratom Somogyja (Oberkersch 1989, 142). Nakon Prvog svjetskoga rata i osnivanja Kraljevine SHS, Antunovac potpada i postaje dio Gornjohrvatskog seniorata, čiji je senior od 1927. godine pa do prestrukturiranja Crkve u 1931./32. godine bio župnik von Tarczay (Wild 1980, 136).

Pošto je u dolini Ilove svećenika uvijek nedostajalo, oni iz Antunovca morali su nadomještati učestale vakancije (praznine) u filijalama poput: Kapetanovog Polja, pa čak i u „velikim“ župama. Tako je župnik Tarczay prije Drugog svjetskoga rata bio odgovoran za pastoralnu skrb u Hrastovcu, koji od tridesetih godina bio bez pastora, no već je dugo imao samo učitelja.¹⁹ Tarczay, međutim, nije otišao u evakuaciju u listopadu 1944. godine, nego je ostao u zemlji, što će biti izloženo u nastavku rada.

6.2. Župa Hrastovac

Premda je brojčano Hrastovac postala najveća regionalna njemačko-evangelička župa, naseljenici dugo vremena – gotovo pola stoljeća, nisu uspjeli izgraditi crkvenu zgradu s tornjem. Međutim, uspjelo im je, s druge strane, već na početku,

19 Arhiv MU Garešnica: Knjiga krštenih župe Hrastovac/Eichendorf 1903.-1944.

sukladno s ugovorom o naseljavanju, izgraditi školsku zgradu u kojoj su se nedjeljom održavala bogoslužja. Konkretni podaci o početku samostalnog crkvenog života razlikuju se u izvještajima Josepha Pindora (1902, 88) i Mattija Korpiahoua (1988, 86–7) od onih Rosine T. Schmidt, koja ne spominje razdoblje prije dolaska prvog svećenika 1866. godine.²⁰ Nakon što je 1868. godine izgrađena škola (čiju je gradnju financirao GAV), službu učitelja su započeli i nastavili djelatnici misije St. Chrischona iz Basela: Peter Heidl (1870.-1872.), Friedrich Kuehnappel (?-1874.)²¹ levit Keller (1874.-75.) te Johannes Haas (1875.-1899.). Uz učiteljsku, oni su obavljali i popovjedničku službu nedjeljom.

1886. godine dolazi prvi ordinirani župnik u mjesto, Adam Peter, poslan od Mađarske evangeličke Crkve iz mjesta Tolna, iz južne Mađarske. Od tada su učiteljska i pastoralna služba postale odvojene, a skrb za plaćanje učitelja Haasa, koji je pomagao pastoru u posjetama filijala u okolici, preuzela je misija St. Chrischona (Korpiahu 1988, 87). Škola u Hrastovcu je od svojeg postanka sve do evakuacije bila konfesionalna škola augsburške vjeroispovijesti na njemačkom jeziku. Zbog toga, u razdoblju od osnivanja do tridesetih godina 20. stoljeća nije dobivala donacije hrvatskih ili jugoslavenskih vlasti, što je financijski otežavalo prosvjetni rad, a tako i izgradnju nove školske zgrade. Dolaskom svećenika, učitelja Petera Haasa, osnivaju se filijale: Kapetanovo Polje, Bršljanica i filijala u susjednom selu Blagorodovac, u kojem je bilo evangeličkih obitelji.

O tome je li postojalo partnerstvo sa susjednom češkom reformiranom općinom u susjednom Uljaniku osnovanom 1892. godine, nema dokumentacije, ali je, po svemu sudeći, ta suradnja otpala prvenstveno zbog jezičnih razlika (Sterlemann 1988, 120–21). Već do kraja stoljeća Hrastovac je, kao regionalno duhovno središte evangeličkih luteranskih crkava, razvio prisnu suradnju sa župnom Crkvom u Zagrebu, o čemu govori i sudjelovanje predstavnika župe na Hrvatskoj evangeličko-crkvenoj sinodi u Zagrebu od 4. do 5. listopada 1893. godine. Na toj je Sinodi Hrastovac, zajedno sa zajednicom Zagreba i četiri srijemske općine, sudjelovao u tada neuspjelom pokušaju formiranja Jedinственe hrvatske zemaljske Crkve, koja je trebala obuhvatiti obje evangeličke konfesije, AV i HV.²² Predstavnici općina Zagreb i Hrastovac su se, kao što je spomenuto, s Antunovcem priključili senioratu Somogyja (Wild 1980, 58–9).

Do Prvog svjetskoga rata u Hrastovcu su se često mijenjali župnici: poslije župnika Adama, slijedila su dva župnika iz tada ugarskog Gradišća. U razdoblju 1898. – 1904. župnik je Theophil Bayer, koji je nastojao provesti jaku mađarizaciju u crkveni život, što je naišlo na otpor župe u kojoj su, sukladno ugarskom

20 Vidi: <https://hrastovac.net/village-information/hrastovac-lutheran-church/>.

21 Kühnapfel je preminuo u Hrastovcu iste godine kada je počeo njegov mandat (Bialleck s.a., 4).

22 HB predstavlja Helvetsko vjeroispovijedanje - tj. reformirane crkve (kalvine), dok AB predstavlja augsburšku vjeroispovijest, tj. evangelike luterane.

eklezijalnom uređenju, laici imali vlast (Englert, Weber, Jung 2014, 54). Između 1898. i 1900. godine škola je zbog pomanjkanja učitelja na njemačkom bila čak i zatvorena. Sljedeći je župnik bio Mađar Bela Seregeli (1907. – 1910.), dok je učitelj bio Matija Wenzel, koji je djelovao i u Kapetanovom Polju.²³ Kao posljedica evangeličke misije među Hrvatima, već su početkom 20. stoljeća postojali obrazovani župnici ili svećenici Hrvati od kojih su neki bili postavljeni u Hrastovcu. Tako je od 1907. do 1910. prvo bio postavljen za pastora zajednice župnik Dobrovoljac, bivši zaređeni rimokatolički župnik, a zatim u mjesto za župnika dolazi bivši franjevac Plivelić te djeluje u Hrastovcu do 1916. godine. Jedan drugi hrvatski župnik, Ivan Zmajla, učenik St. Chrischone i vikar u Zagrebu, od 1898. do 1906. godine djeluje kao župnik i učitelj u susjednome mjestu Bršljanica (Korpiaho 2018).

1916./1917. godine župnik je bio Jakob Kettenbach, koji je kratko stigao iz Šidskih Banovaca. U njegovo su vrijeme kao leviti/učitelji djelovali: Ferdinand Dully u Kapetanovom Polju i Ervin Englert u Hrastovcu.²⁴ Kettenbach je ubrzo pozvan u Vinkovačko Novo Selo (Neudorf), a na njegovo je mjesto 1917. godine došao župnik Heinrich Zulauf/Zulany,²⁵ koji je za Nijemce upravljao općinskim životom u nesigurnom vremenu promjena države – sve do 1922. godine. Međutim, on je bio primoran otići „natrag u Mađarsku“.²⁶ Tada je Hrastovac imao već više od 1000 stanovnika i mogao je plaćati župnika te čak dva učitelja, ali nije još imao veliku crkvenu zgradu. Krajem 1922. godine je uz pomoć Gornjega hrvatskog seniorata počela kampanja prikupljanja novca za novogradnju crkve (Sterlemann 1988, 124), koja je zbog svjetske krize završena tek u studenome 1929. godine. U tom su razdoblju župnici bili Erhard Torinus (Englert, Weber, Jung 2014, 56) i Hellmut May (iz župničke obitelji May iz Celja).²⁷

Izgradnja crkve i njeno posvećenje potvrdili su status Hrastovca kao najveće evangeličke općine te svojevrsnoga uporišnog središta u dolini rijeke Ilove, Moslavine i Bilogore. S vremenom, župi je priključena i čisto njemačko-evangelička filijala u Velikoj Mlinskoj, o kojoj će biti pisano u nastavku. Međutim, usprkos novoj zgradi i brojnoj bazi vjernika, župa je 1939. izgubila svojega posljednjeg župnika Petricka, koji je kao inozemni građanin od 23. travnja 1939. godine izgubio

23 Arhiv MU Garešnica, Matična knjiga krštenja općine Hrastovac / Eichendorf 1903.-1944.

24 Arhiv MU Garešnica Knjiga krštenja Hrastovac Eichendorf i filijale 1903.-1944.

25 Na domovinskoj internet-stranici naveden je župnik Zulauf, a u matičnoj knjizi krštenja Zulany. <https://hrastovac.net/village-information/hrastovac-lutheran-church/>, MU Garešnica Taufbuch der Gemeinde Hrastovac Eichendorf 1903-1944.

26 Oženio je učiteljicu Neufeld u Hrastovcu (Englert, Weber, Jung 2014, 55–6). Također, vidi: <https://hrastovac.net/village-information/hrastovac-lutheran-church/>.

27 Građevinski certifikat: Svečano polaganje kamena temeljca Evangeličke Crkve u Hrastovcu 26. svibnja 1929. godine. Osobni posjed gospođe Anne Bialleck, Heinburg. Helmutov je brat bio kasniji austrijski biskup Gerhard May.

radnu dozvolu.²⁸ Nastavak pastoralnog rada preuzeo je tada župnik Antunovca Tarczay, a školu nastavio voditi učitelj Leinberger. Oni su do evakuacije vodili matične knjige i držali bogoslužja.

Zaključak 1. dijela

U prvom dijelu istražena je pretpovijest naseljavanja te kao glavna tema sama povijest tzv. sekundarnog naseljavanja područja Moslavine i Bilogore od strane Nijemaca evangelika u razdoblju nakon liberalizacije konfesionalnih zakona u Hrvatskoj – Slavoniji u drugoj polovici 19. stoljeća. Praćen je nastanak naselja, crkvenih župa dvaju velikih naselja Antunovca i Hrastovca te njihov razvoj sve do kraja Austro-Ugarske Monarhije. Također, nastojalo se događaje na mikrorazini staviti u širi politički i društveni kontekst tadašnje Hrvatske kako bismo dobili uvid u razvoj događaja te poteškoće s kojima su se naseljenici suočavali u prvim godinama uspostava crkvene organizacije na ovom prostoru, a koje će se i u nastavku pokazati kao izazov u osnivanju filijala i novih evangeličkih zajednica, što će biti razloženo u drugom nastavku.

Literatura

Ackva, Friedhelm i Johannes van den Berg. 1995. „Der Pietismus in Hessen, in der Pfalz, im Elsass und Baden“. U: Martin Brecht ur. *Geschichte des Pietismus: Der Pietismus im Achtzehnten Jahrhundert*. Vol. 2, 198–224. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Arhiva MU Garešnica: Knjiga krštenih župe Hrastovac/Eichendorf 1903.-1944.

Barwich Leopold, Karl. 1985. *Heimatbuch Welimirowatz. Zur Erinnerung an unser deutsches Dorf in Slawonien*. Reutlingen: Heimatausschuss Welimirowatz.

Barwich, Leopold. 1998. „Die Missionsarbeit der Chrischona-Brüder in Kroatien (Slawonien/Syrmien) im 19. Jahrhundert“. U: Stefan Teppert ur. *Geschichte, Gegenwart und Kultur der Donauschwaben/Heft 8*. Sindelfingen: Landsmannschaft der Donauschwaben.

Benković, Stjepan. 2012-2013. „Evangelička (luteranska) crkva“. U: Stjepan Benković ur. *Zbornik Povijesnog društva Pakrac-Lipik*, br. 8-9, 31–39. Pakrac i Lipik: Povijesno društvo Pakrac - Lipik.

28 Protokol konvencije seniorata od 10. listopada 1938. godine u Pakračkom Antunovcu. Kopija iz privatnog arhiva župnika evangeličke Kristove Crkve, Morana Rajkovića, u Zagrebu. Poslije 1939. godine iz razloga vakancije konfirmacije i vjenčanja u Bastajima više nije obavljao župnik iz Hrastovca, nego svećenik Walter iz Slatine (Hoffmann 1990, 159, 163).

- Bentz, Jakob. 1984. *Die Geschichte der Deutschen von Groß Mlinska mit seiner Verbindung zu Nachbardörfern Groß und Klein Pašijan und den anderen hessischen Dörfern diesseits und jenseits der Ilowa*. Ehringshausen: Selbstverlag.
- Bethke, Carl. 2011. „Deutsche ‘Kolonisten’ in Bosnien. Vorstellungswelten, Ideologie und soziale Praxis in Quellen der evangelischen Kirche“. U: Zijad Šehić, ur. *Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, 235–260. Sarajevo: Filozofski Fakultet.
- Bialleck, Anna. s.a.: *Entwicklung der Schule und Kirche in Eichendorf (Hrastovac) und weiteren Gemeinden in Slawonien*. s.l.: vlastita naklada.
- Blaha, Karlo. 2009. *Dežanovac, doprinos poznavanju prošlosti naselja*. Daruvar: Logos; Dežanovac: Općina Dežanovac - KUD Hrvatska gruda Dežanovac.
- Blaha, Karlo. 2009. *Naselja oko Dežanovca*. Daruvar: Logos.
- Božičević, Mato. 2010. *Od Garića do Ilove i Česme*. Garešnica: Matica hrvatska, Ogranak.
- Czenthe, Miklós. 2013. *Budapester Lutheraner – auf Deutsch. Zu den Wurzeln der heutigen Deutschsprachigen Evangelischen Gemeinde Budapest*. <https://kirche.lutheran.hu/ueber-uns/historie.html> (pristupljeno 6. lipnja 2020.).
- Dobrovšak Ljiljana. 2014. „Povijest nacionalnih i vjerskih zajednica u Hrvatskoj od 1868. do 1941. godine“. U: Marijana Marinović, ur. *Hrvati i manjine u Hrvatskoj: moderni identiteti. Četvrti hrvatski simpozij o nastavi povijesti*. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
- Englert, Erwin, Jakob Weber i Philipp Jung. 2014. *Hrastovac, Eichendorf-Eine deutsche Siedlung in Slavonien. Erinnerungen an die Jahre 1865-1946*. München: Selbstverlag.
- Fabiny, Tibor. 1997. *Geschichte der Lutherischen Kirche in Ungarn*. Budapest: Evangélikus Sajtóosztály.
- Fata, Márta. 2017. „Wo das Evangelium nicht gehet, da ist keine Kirche“. U: Marta Fatá i Anton Schindling, ur. *Luther und die Evangelisch-Lutherischen in Ungarn und Siebenbürgen*, 141–200. Münster: Aschendorff Verlag.
- Grumbach, Philipp. 1975. *Schidski Banovci. Geschichte einer deutschen Tochttersiedlung in Syrmien*. Stuttgart: Selbstverlag des Ortsausschusses Schidski Banovci.
- Heppenheimer, Heinrich. 1990. *Klein-Bastei. Heimatbuch eines deutschen Dorfes in Slawonien-Kroatien*. Sersheim: O. Hartmann.
- Herzog, Heinrich. 1933. *Die Verfassung der Deutschen Evangelische-Christlichen Kirche Augsburger Bekenntnisses im Königreiche Jugoslawien*. Leipzig: Theodor Weicher.

- Hoffmann, Friedrich. 1990. „Evangelische Christen Bosniens 1941-1945“. U: Roland Vetter, ur. *Keine bleibende Stadt: Beiträge zur Geschichte deutscher Protestanten aus Jugoslawien*. Wiesbaden: Druck- und Verlagshaus Chmielorz.
- Hudjetz-Loeber, Irmgard. 1984. *Heimatbuch Neu-Pasua: Die Geschichte eines donauschwäbischen Dorfes*. Reutlingen: Heimatausschuß Neu-Pasua.
- Intervju s pastorom *Evandeoske pentekostne crkve* Garešnica Brankom Banićem. Hrastovac: 22. 5. 2020.
- Jambrek, Stanko, ur. 2007. *Leksikon evandeoskog kršćanstva*. Zagreb: Bogoslovni institut i Prometej.
- Korpiaho, Matti. 1988. Utjecaj misije na razvoj Evangeličke crkve u Slavoniji 1868-1918. Magistarski rad. TFMVI. Zagreb.
- Korpiaho, Matti. 2018. Ivo Zmaila – evangelički propovjednik, vjeroučitelj i pastor. *IPA*. <https://ipaprkc.org/2018/03/04/ivo-zmaila-evangelicki-propovjednik-vjeroucitelj-i-pastor/> (pristupljeno 6. svibnja 2020.).
- Kühbauch, Friedrich. 1978. *Neu-Pasua und Neu-Banovze, zwei donauschwäbische Grenzergemeinden*. Reutlingen: Heimatausschuß Neu-Pasua.
- Lendl Egon. 1941. *Das Deutschtum in der Ilowasenke*. Leipzig: S. Hirzel.
- Matušek, Josef. 1996. *Česi u Hrvatskoj*. Daruvar: Jednota.
- Milić, Jasmin. 2014. *Povijest reformirane crkve u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na reformiranu župu Tordinici 1823-1952*. Osijek: Visoko evandeosko teološko učilište u Osijeku i Protestantska reformirana kršćanska crkva u Republici Hrvatskoj.
- Njari, Denis. 2018. *Mađari istočne Slavonije od 1702. do 1831.: Stanovništvo Hrastina, Laslova, Koroda i Retfale prema popisima stanovništva i crkvenim maticama*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Njegovan-Stárek, Siniša. 2008. *Česi u Pakracu Prekopakri i Lipiku*. Pakrac: Povijesno društvo Pakrac - Lipik; Daruvar: Logos.
- Oberkersch Valentin. 1989. *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien: Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*. Stuttgart: Donauschwäbische Kulturstiftung.
- Pindor, Joseph. 1902. *Die Evangelische Kirche Kroatien-Slavoniens in Vergangenheit und Gegenwart*. Osijek: Buchdruckerei Carl Laubner.
- Rajković, Moran. s.a. „Evangelička crkvena općina Zagreb u 19. stoljeću“. *Evangelička crkvena općina Zagreb*. https://eco-zagreb.hr/povijest19_stoljece/ (pristupljeno 12. prosinca 2020.).

- Schmidt, János. 1939. *Die Einwanderung der deutschen Siedler aus Hessen in die Komitate Tolna, Baranya und Somogy in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Győr: Baross.
- Sterlemann Karl. 1988. *Studien zur Kirchengeschichte der Reformierten Christlichen Kirche in Jugoslawien, Kroatien und Südungarn (von der Ansiedlung bis 1944)*. Bad Nauheim.
- „Unsere Geschichte“. *Chrischona Schweiz*. <https://www.chrischona.ch/portrait/geschichte/> (pristupljeno 15. listopada 2020.).
- Weidlein, Johann. 1967. *Die Schwäbische Türkei I. Beiträge zu ihrer Geschichte und Siedlungsgeographie*. München: Landsmannschaft d. Deutschen aus Ungarn.
- Wild, Georg. 1980. *Die Deutsche Evangelische Kirche in Jugoslawien 1918-1941*. München: Südostdeutsches Kulturwerk.
- Wilhelm, Franz i Josef Kallbrunner. 1936. *Quellen zur Deutschen Siedlungsgeschichte in Südosteuropa*. München: E. Reinhardt.

Vatroslav Župančić

German Protestants in the Moslavina and Bilogora Regions - Part I: Ethnic-Confessional Background and Settling in the Area

Abstract

The article researches the migrations of German Protestants in the area of Moslavina and Bilogora after the issuing of the Protestant Patent and religious liberalization in the second half of the 19th century. First, we research the regional background of the settlers (colonists), and we go on to follow the development of their church communities and parishes. After this, we describe the specific settlements with an absolute or relative German Protestant majority, as well as the historical circumstances of their church organization. Finally, we use sources, literature, and oral history (i.e., interviews) as we research the processes of migration and evacuation of German settlers and Protestants from those parts, as well as the destinies of their pastors and preachers during and after WWII. Due to the scope of the research, the article was divided into two parts. In part 1, the emphasis is on migrations, the settlers' confessional background, and the founding of the first two large parishes in the region, and after that, we describe other parishes and their branches, their development, and stages of abandonment, as well as the description of their final spiritual workers' activities.